

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE ÖZBEKÇEDE BELİRTEÇ TÜMLEÇLERİ

DOÇ. DR. ZİLALE HUDAYBERGENOVA

Türkiye Türkçesi ve Özbekçe Türk dili ailesinin birer lehçeleri olarak gramer yapısına, kullanıldığı kelimelerin şekil özelliklerine göre birbirine çok benzese de dilcilikte onları tanımlama, tasnifleme, incelemede değişik yaklaşımlar olduğu görülmektedir. Türk dil biliminin Fransızca, Özbek dil biliminin Rusçanın etkisi altında gelişmesi nedeniyle söz konusu iki dilin gramerinde çeşitli bakışlar ortaya atılmıştır. Aynı durum Türkiye Türkçesi ve Özbekçenin söz dizimini, özellikle tümleçlerin anlam çeşitlerinden belirteç tümleçlerini de içermektedir.

Türkiye Türkçesi ve Özbekçede cümlenin genel ögelerini tanımlama ve belirtmede genelde fark görülmez. Kıyaslanan dillerde özne ve yüklem cümlenin ana ögeleri sayılır. Ama bu dillerdeki özne ve yüklem olan dil bilgisi birliklerini belirtmede farklılıklar olduğu görülür. Türkçedeki cümlenin yardımcı ögelerinin tasnifine bir göz atalım: M. Ergin nesne, zarf ve yer tamamlayıcısını cümlenin yardımcı ögeleri olarak ayırt etmiştir¹. T.Banguoğluysa nesne, isimleme, zarflamay cümlenin tamamlayıcı ögeleri sırasında getirmiştir². H. Dizdaroğlu Türkçede dört türlü tümleç olduğunu ileri sürmüştür: Nesne (düz tümleç), dolaylı tümleç, ilgeç tümleci, belirteç tümleci³. L. Karahan da ögelerini tıpkı M. Ergin gibi tasniflemiştir⁴. M. Hengirmen tümleçlerin üç çeşidini tespit etmiştir (nesne hariç): dolaylı tümleçler, ilgeç tümleçleri, belirteç tümleçleri⁵. Görülür ki, Türkçede çoğunlukla tümcenin yardımcı ögelerinin nesne hariç hepsi tümleç terimiyle anlatılır. Özbekçede ise yardımcı ögeler önce üç gruba ayrılır: Tamlayan, belirteç, nesne (veya dolaylı tümleç). Yanı sıra, şunu kaydetmeliyiz ki, Türkçe ve Özbekçedeki belirteç tümleçlerinin spesifik özellikleri karşılaştırmalı olarak genel çapta incelenmişse bile esasen bu iki dildeki söz konusu tümleçlerin ancak genel, umumî özellikleri belirtilmiştir, farklı hususiyetleriyse tespit edilmemiştir. Özellikle kıyaslanan dillerdeki belirteç tümleçlerinin anlam ve şekline göre

1. M. Ergin, *Türk Dili bilgisi*, İstanbul 1993, s. 376-379.

2. T. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1990, s. 524.

3. H. Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, TDK yayınları, Ankara 1976, s. 77.

4. L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ yayınları, Ankara 1991, s. 50-57

5. M. Hengirmen, *Türkçe Dilbilgisi*, Engin yayınevi, Ankara 1995, s. 333.

çeşitleri de dile getirilmiştir⁶. Belirttiğimiz yardımcı ögeler üzerinde ayrı araştırmalar yapılmalıdır. Bu makalede Türkiye Türkçesi ve Özbekçedeki belirteç tümleçlerinin özellikleri, belirteç tümleçleri olan dil bilgisi birlikleri karşılaştırmalı olarak incelenecek.

Özbekçede belirteç tümleçleri şöyle tanımlanmıştır. Belirteç tümleçleri eylemin yapılmasıyla ilgili şart, sebep, amaç, zaman, nicelik anlamlarını taşıyır ve aynı zamanda hareketin nasıl gerçekleştirildiğini bildirir⁷. Türkçede ise belirteç tümleçleri şöyle tanımlanır: Zaman, durum (nitelik), nicelik (miktar), yer (yön) ve soru ilgileriyle yüklem anlamını sınırlayan tümleçlere belirteç tümleci denir⁸.

Görülür ki, Özbekçede fiil olan tümce ögelerinin hepsinin anlamını tümleyen sözcükler belirteç tümleci olabilir. Yani belirteç tümleçleri fiil olan herhangi tümce ögesine tâbi olur. Türkçedeysen ancak yüklem anlamını belirleyen tümce ögeleri belirteç tümleci sayılır.

Özbekçede belirteç tümleçlerinin altı⁹ veya sekiz şekli olduğu dile getirilmiştir¹⁰. Bunlar durum belirteç tümleci, şart belirteç tümleci, zaman belirteç tümleci, sebep belirteç tümleci, amaç belirteç tümleci, nicelik belirteç tümlecinden ibaret tasnifler ya da aynı tasnife eklenen şart belirteç tümleci ve engelsizlik belirteç tümleçlerinden teşekkül eden tasniflerdir. Özbekçede belirteç tümleçleri üzerinde özel araştırma yapan F. Ubayeva belirteç tümlecinin on üç çeşidi olduğunu öne sürmektedir: yukarıda tespit edilen belirteç tümleçlerinden başka benzerlik belirteç tümleci, yalnızlık belirteç tümleci, tertip belirteç tümleci, netice belirteç tümleci, inkâr belirteç tümleci¹¹. Ancak: belirtilen tasnif Özbekçe gramerlerde yaygın değildir. Çünkü ders kitaplarında esasen belirteç tümleçlerinin altı çeşidine başvurulmaktadır.

Türkçede belirteç tümleçlerinin birkaç dilci tarafından yapılan farklı tasnifleri mevcuttur. M. Ergin hareketin nasıl, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple, hangi şartlarla yapıldığını, ne olduğunu veya hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için kullanılan zarf unsurunu tanımlamışsa da, zarfın çeşitlerini ayırt etmemiştir¹². T. Banguoğlu'na göre, bütünüyle olağanının zaman, yer, yön, tarz, miktar, gerçekleştirme gibi özelliklerini belirtmeye yarayan tümce ögelerine

6. E. Yaman, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK yayınları, Ankara 2000.

7. A. Gulamav-M. Asqarava, *Hazirgi Ozbek Adabiy Tili*, Taşkent 1986, s. 47-48; *Özbek Tili Grammatikasi*: İkinci ciltlik, Taşkent 1976. II C. s. 99; *Hazirgi Özbek Adabiy Tili*, İkinci ciltlik, Taşkent 1966, s. 9-10.

8. H. Dizdaroglu, *age*, s. 119.

9. *Hazirgi Ozbek Adabiy Tili*, s. 66.

10. *Ozbek Tili Grammatikasi*, II C, s. 148; A. Gulamav, M. Asqarava, *age*, s. 118.

11. F. Ubayeva.

12. M. Ergin, *age*, s. 378-379.

zarflama (yani belirteç tümleci) denir. Zarflamanın zaman, yer, yön, tarz, miktar, gerçekleştirme için farklı türleri olduğu tespit edilmişse de incelenmemiştir¹³. H. Dizdaroğlu belirteç tümleçlerinin anlam özelliklerine göre beş çeşidini göstermiştir: zaman belirteç tümleci, yer belirteç tümleci, durum belirteç tümleci, nicelik belirteç tümleci, soru belirteç tümleci¹⁴. L. Karahan ve M. Hengirmen belirteç tümleçlerinin zaman, yer, durum, nicelik ilgisiyle anlamı tamamladığını ileri sürmektedir¹⁵. Ama adı geçen dilciler de belirteç tümleçlerini anlam bakımından tasniflememiş, çeşitlerini incelememiştir. Rus dilcilerinden A. N. Kononov Türkçedeki cümlenin yardımcı öğeleri olarak tamlayan, nesne veya dolaylı tümleş, belirteç tümlecini dile getirmiştir¹⁶. Ancak bu cümle öğelerinin özelliklerini incelememiştir. A. N. Baskakov'sa cümlenin esas öğeleri özne ve yüklemi tespit etmiş, cümlenin diğer öğelerinin ya özneye ya da yükleme ait olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Dilciye göre, cümle sadece özne öbeği ve yüklem öbeğinden oluşmaktadır¹⁷. Bu yüzden Türkiye Türkçesi ve Özbekçedeki belirteç tümleçlerini kıyaslayarak incelemek için H. Dizdaroğlu'nun tasnifini esas olarak seçtik. Özbekçede belirteç tümleçlerinin altı, sekiz, ve hatta on üç çeşidini içeren tasnifler bulunmakta olduğunu yukarıda belirttik. Kıyaslanan dillerdeki belirteç tümleçleri üzerinde araştırma yapmak için Özbekçedeki belirteç tümleçlerinin altı çeşitli tasnifini seçtik.

Türkçeden farklı olarak Özbekçede soru belirteç tümleçleri ayırt edilmemiştir. Soru tümleçleri tümcede yüklem anlamını soru yoluyla ve nitelik, zaman, yer, nedenlik, nicelik ilgileriyle belirleyen tümleçlerdir. Türkçede soru belirteç tümleçleri soru belirteçlerinden oluşur¹⁸. Özbekçede soru sözcükleri anlamına ve tümcedeki görevine göre belirteç tümleçlerin birine ait olur. Meselâ, «nasıl» soru belirteç tümleci eylemin niteliğini öğrenmek amacıyla yöneltilmiştir. Türkçenin gramerine göre «Bunu sana nasıl anlatmalı?» şeklindeki tümcelerdeki belirteç tümleci soru belirteç tümlecidir. Özbekçede ise bu durum belirteç tümleci sayılır. Zira, soruda anlatılmasına rağmen «nasıl» sözcüğü eylemin yapılma niteliğini, özelliğini anlatır. Özbekçede soru belirteç tümleçleri ayırt edilmemişse Türkçede de maksat, sebep belirteç tümleçleri ayırt edilmemiştir. Özellikle maksat, sebep belirteç tümleçlerinin şekil bakımından Türkçedeki ilgeç tümlecine uygun olduğu görülmektedir.

Türkiye Türkçesi ve Özbekçede yüklem anlamını durum ve nitelik baki-

13. T. Banguoğlu, *age*, s. 529, M. Hengirmen, *age*.

14. H. Dizdaroğlu, *age*, s. 120.

15. M. Hengirmen, *age*, s. 341; L. Karahan L. *age*, s. 55.

16. A. N. Kononov, *Grammatika Turestкого Yazıka*, M. L.: AN SSSR, 1941; s. 203.

17. A. N. Baskakov, *Predlojeniye v Sovremennaga Turestкого Yazıka*, M.: Nauka, 1984.

18. H. Dizdaroğlu, *age*, s. 144.

mından belirleyen ve tümleyen tümlere durum belirteci tümleci denir. Durum belirteç tümleri eylemin nasıl yapıldığını, nasıl olduğunu belirtirler¹⁹. Aşağıdaki dil bilgisi birlikleri durum belirteci tümleci görevinde kullanılmaktadır.

Türkçede ve Özbekçede adlar **-dan/ -ääi** durum eki olarak durum belirteç tümleci olur. «Yurdumuzu kalptan severiz». «Dostım, seni çin yuraktan tabrik layman»(A.). («Arkadaşım, seni en içten tebrik ediyorum»). Adlar çoğunlukla «ile/ bilan» ilgeciyle kullanılarak durum belirteci tümleci görevinde gelir: «O gün Nimet Hanım'la Kenan'ı göreceği saati sabırsızlıkla bekledi»(RNG). «Gül-nar Yolçining sözlərini diqqat bilan tingladi»(A.). («Gül-nar Yolçu'nun söylediklerini dikkatle dinledi»). Kıyaslanan dillerde sıfatlar da durum belirteci tümleci olurlar: «Güzel güzel konuşurken bu neşesiz bahis nereden de dilime dolaştı» (RNG). «U çıraylı gapırdı». («O güzel konuşuyordu»). Yansımalar da durum belirteci tümleci olabilirler; «Çıplak başı mehtabın içinde pırıl pırıl yanıyor, küçücük yeşil gözleri gür kaşlarıyla uzun sakalının arasında pırıl pırıl yanıyor-du»(RNG). «Falakta yuduzlar jımır-jımır yanardı» (A.). («Gökte yıldızlar cıvıl cıvıl yanıyor-du»). Özbekçede durum belirteci tümleci olarak kullanılan yansımalar yalın halde veya «etip(edip)», «qilip (yaparak, yapıp)» ulacı şeklindeki yardımcı fiillerle gelir: «Yalt yult etip çakmak çaqdi»(A.) («Işıl ışıl yıldırım çaktı»).

Türkiye Türkçesi ve Özbekçede eylemsilerden ortaçlarla ulaçlar durum belirteç tümleci görevinde kullanılır: «Kınalı Yapıncak da öteki üzüm gibi bana bugün biraz sararmış göründü»(R.N.G.). Yukarıda getirilen tümcede ortaç yüklem anlatan hareketin nasıl yapıldığını bildirmektedir. Özbekçede Türkiye Türkçesinden farklı olarak çoğunlukla **-gan** (anlam bakımından **-miş** ekiye uyar) ekiyle yapılmış olan ortaçlar «halda»/ «halde», «tarzda»/ «şekilde», «vaziyat-da»/ «vaziyette» gibi sözlerle birlikte kullanılarak durum belirteci tümleci olurlar: «U çarçagan halda qadam basardı»(A.). («O yorulgun hâlde adım atıyor-du»).

Türkiye Türkçesinde aşağıdaki eklerle yapılan ulaçların durum belirteci tümleci görevinde kullanıldığı görülmektedir: **-a...-a** eki: «Lamia, bir parça tereddüt etti, sonra gözlerini önüne indirerek, utana utana cevap verdi» (RNG). **-madan** eki: «Fakat Kenan fazla bir şey sormadan sözü değiştirmişti»(RNG). **-dikçe** eki: «Lamia gittikçe cesaretleniyordu» (RHG). **-meksizin** eki: «İkinci bir hücum meydan vermeksizin düşmanın üzerine saldırır» (H.R.G.). **-diği hâlde**; «Fakat şu var ki Lamia'nın mes'ut olduğuna kendimi inandırdığım hâlde hiçbir zaman ona dair bir şey sormaya, öğrenmeye cesaret edemedim»(RNG). **-cesine**:

19. H. Dizdaroglu, *age*, s. 129; *Ozbek tili grammatikasi*, II C. s. 148-149; A. Ğulamav-M. Asqarava, *age*, s. 118.

«Araba bir pencereden şaşkın şaşkın giriyor, lâmbanın ışığı ile dalga geçercesine uğraşıyordu» (D.Ceyhun) . -erek eki: «Bazen gülümseyerek düşünürdü» (RNG). -ip eki; «Bu sabah annemin mezarını arayıp buldum» (RNG). -eli eki: «Karanlığın içinde kolları Kenan'ın yüksek omuzlarına asılı, saatlerce dolaşıyordu» (RNG). Türkçede ikizlemeler de durum belirteci tümleci olabilir: «Küçük kız ona iyiden iyiye alışmıştı» (RNG).

Özbekçedeyle ulaçlar **-ip**, **-a/-y**, **-gaç**, **-gunça**, **-gani** ekleriyle yapıldığı hâlde, bu eklerden ancak ilk ikisiyle oluşturulmuş olan ulaçların durum belirteç tümleci olarak kullanıldığı bellidir. Zira, Özbekçede Türkçedeki **-madan**, **-maksızın**, **dikçe**, **-cesine**, **-eli** eklerinin fonetik şekilleri bulunmamaktadır. Özellikle, Türkçede **-a** ekiyle yapılan ulaçlar tümcede ikileme şeklinde geldiği zaman durum belirteç tümleci olabilirler. Özbekçedeyle **-a/-y** ekli ulaçların yalın hâlde kullanıldığına da sık sık rastlamaktayız: «Asrara Dildar bilan hayrlaşmay uydan çiqib ketdi» (S.Ahmed). («Asrara Dildarla vedalaşmadan evden ayrıldı»). «Gözal oylay-oylay uning taklifiga razi boldi»(A.). («Güzel düşünme düşünme onun teklifine razı oldu»). Getirilen örneklerin birincisinde yalın, ikincisinde ikileme şeklindeki durum belirteç tümleçleri bulunmaktadır. Özbekçede **-ip** ekinin olumsuz şekli **-masdan** biçimindedir. Anlamına göre, **-masdan** eki Türkçedeki **-maksızın** ekine uymaktadır. Bu ekle oluşturulmuş olan ulaç da tümcede durum belirteci tümleci olabilir: «Salimjan, kel uruşmasdan gaplasaylik». («Selimciğim, gel kavga etmeden konuşalım»).

Özbekçe ve Türkçede ilgeçler öbekseler durum belirteci tümleci olurlar. Türkçede «gibi», «ile», «yalnız» ilgeçleri, Özbekçede «kabi», «singari»/ «gibi», «bilan» / «ile» ilgeçleri aynı amaçla kullanılmaktadır: «Kahkahalar, kestane fişekleri şiddetiyle gecenin içine dağılıyor, karşı ağaçlar meşalenin alevleriyle tutuşmuş gibi görünüyordu» (RNG). Ama çoğunlukla bu anlamda **-day**, **-dek** eklerinin kullanıldığı görülür. Meselâ: «Hayalida eri bilan, arzanda balasi Tursunbay bilan huddi toğrima toğri otirganday gaplaşardi» (SA). (Hayalinde kocasıyla, tek oğlu Tursun Beyle tıpkı baş başa oturmuş gibi konuşuyordu)

Durum belirteçleri de durum belirteci tümleci olabilirler: «Lamia birdenbire bir sandalyeye çarparak sendeledi» (RNG). «Ular juda sekin yuruşdi». («Onlar yavaş yavaş yürüdüler».)

Türkçede «kadar» ilgeci «-e kadar» kalıbında, durum belirteci tümleci olur: «Yurt için son nefesimize kadar çarpışacağız». Bu hâlde Özbekçede «-gaça» ekiye başvurulur. Çünkü «kadar» ilgecinin Özbekçe varyantı yaygın şekilde kullanıldığı hâlde ancak yer veya zaman anlamına gelmektedir: «Şaşma, köçaning narığı tamanıga qadar kuzatıp qöyaman». («Acele etme, sokağın öbür tarafına kadar uğurlayacağız»). Türkçede de aynı duruma rastlamaktayız: «Bahçe araların-

da dolaştım... Ta Kırkçamlar'a kadar gittim»(RNG).

Yüklemin anlamını miktar, sayı, azlık, çokluk bakımlarından belirleyen ve tümleyen tümleçlere nicelik belirteci tümleci denir²⁰. Türkçede nicelik belirteci tümleçleri çok olmadığı ileri sürülmüştür. Belirteç tümleçlerinin bu çeşidi eylemin yapılma derecesini, bu dereceyle ilgili olan miktarı anlatır. Türkiye Türkçesinde de Özbekçede de nicelik belirteçleri nicelik belirteç tümleçleri görevinde kullanılırlar: «Kendimi aldatmak, avutmak için çok uğraştım» (R.N.G.). «Köp öyla, az sözla» (Atasözü). «Çok düşün, az konuş». Belirteç tümleçlerinin bu çeşidi eylemin yapılma derecesini, bu dereceyle ilgili olan miktarı anlatır.

Türkçede ilgeçlerden sadece kadar sözcüğü yalın hâlde veya «-e kadar» kabılı içinde veya başka bir biçimde öbekleşerek nicelik belirteç tümleci olabilirler, öteki ilgeçler nicelik belirteç tümleci kurmaz²¹: «Esmere yüzü karanlıkta belli olacak kadar kızarmıştı» (RNG). Özbekçede ise aynı anlamda **-çalik** ekiyle kullanılan kelimelere başvurulur. Ama edebî eserlerde «kadar» ilgecinin bu anlamı taşıdığı durumlar da bulunmaktadır. Türkçeden farklı olarak «qadar» - «kadar» ilgeci Özbekçede ancak yalın hâlde kullanılmaktadır. Fakat bu duruma da o kadar sık rastlamamaktayız. Özellikle, Özbekçede aynı anlamda «darajada» - «derecede» sözüyle birlikte kullanılan sıfat-fiilleri nicelik belirteci tümleci sayılır: «Siz talab qilgan darajada işlay olarmıknman?» («Siz istediğiniz kadar çalışabilir miyim?»)

Türkçede **-ce** ekiyle türemiş belirteçler yüklem anlamını miktar ilgisiyle tümleler. Özbekçede de **-ça** ekiyle yapılan belirteçler aynı şeyi anlatmaya: «Seni saatlarça kutdum» (SA). «Seni saatlerce bekledim». «Dede senelerce çalışmış, çabalamış, servinin iki yanına iki odalı bir kule yaptırmıştı.» (RNG).

Türkçede sıfat tamlamalarının nicelik belirteç tümleçleri görevinde kullanıldığı ileri sürülmektedir. Meselâ: «Epeyce zaman evvel bir kış esnasında Şem'i Dede büyük bir para sıkıntısına uğramış, hatta birkaç gün aç kalmış» (RNG). Özbekçede sıfat tamlamalarına anlam ve şekil bakımından uygun olan, ama ad tamlaması adı verilen tamlamalar da nicelik belirteç tümleci olabilir. Meselâ: «Bir sözlab, tingla qırq ikki». «Bir sözleyerek, dinle kırk iki» (Atasözü).

Türkçenin söz dizimindeki, morfolojisindeki durumları değerlendirmede Özbekçeden farklı olduğu burada da görülmektedir. Türkçede söz grupları (veya söz öbekleri) dil birliği olarak ayırt edilmiştir. Söz gruplarının on yedi (M. Ergin), on dört (L. Karahan) ve sekiz çeşidi (T. Banguoğlu) dile getirilmiştir. Özbekçede ise tamlama anlamına gelen dil birliği ve onun üç çeşidi olduğu öne sü-

20. H. Dizdaroglu, *age*, s. 139-140: *Ozbek Tili Grammatikasi*, II C. s. 149-150.

21. H. Dizdaroglu, *age*, s. 141.

rülmüştür. Türkçede sözcük gruplarının bir türü sayılan tamlamanın cümlede tek öge görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Tamlamanın iki çeşidi ad tamlama ve sıfat tamlama olarak ayırt edilmiştir. Türkçede tamlamanın terkibindeki birinci kelimenin hangi dil bilgisi birliğine ait olduğu esas sayılır. Özbekçede ise tamlamanın üç çeşidi olduğu dile getirilmiştir: Ad tamlama, fiil tamlama, zarf tamlama²². Tâbi olan sözün, yani tamlama terkibinde katılan ikinci sözün ifade malzemesine bağlıdır. Buna göre Türkçedeki sıfat tamlama da, ad tamlama da anlam ve şekil bakımından Özbekçedeki ad tamlamaya uymaktadır. Hem de Türkçedeki ad tamlama ve sıfat tamlamanın Özbekçedeki cümlelerde katıldığında tek görevde kullanılmadığı ileri sürülmektedir. Yani tamlamanın birinci kelimesinin cümlede tamlayan (anıqlavçı) görevinde geldiği belirtilmiştir.

Özbekçede adlar da ikizleme şeklinde kullanılarak belirteç tümleci olabilir: «Alma-anarnı yaşık-yaşık olıb kelişdi». («Alma narı kutularda getirişti»). V. Hatiboğlu'na göre, Türkçede ikilemeler cümle içinde herhangi cümle görevinde kullanılabilir. Ama ikilemelerin nicelik belirteç tümleci olarak kullanılıp kullanılmadığı kaydedilmemiştir²³. Ancak Türkçede de ikilemelerin nicelik belirteç tümleci olarak kullanıldığı inceleme sonucunda belli oldu. Meselâ; «Genç adamın halim vakarını, öteki muallimler gibi kendisine hakaret etmediğini gördükçe tecevüzünü perde perde artırıyor» (RNG).

Zaman belirteç tümleçleri eylemin yapıldığı zamanı bildirir. Yüklemin anlamını zaman ilgisiyle belirler ve berkitir. Zaman belirteç tümleçleri işin ne zaman, ne vakit yapıldığını kesinliğe kavuştururlar²⁴. Özbekçede de zaman belirteci tümleçlerinin eylemin yapıma zamanını anlattığı öne sürülmektedir²⁵.

Özbekçede ve Türkçede zaman belirteç tümleçleri zaman kavramı veren dil bilgisi birliklerinden oluşur. Yalın ya da durum takısı almış adlar zaman belirteç tümleci olurlar: «Akşam Muhir Bey'in arabasında gördüğü gölge mutlaka Kenan'dı» (RNG). «Tangda kelsam kerak». («Sabahleyin dönmeliyim»).

Zaman bildiren niteleme veya sayı sıfatları durum takısı olarak zaman belirteci tümleci görevinde kullanılırlar: «Arkadaşı saat on ikide gelecek». «Majlis saat ikide başlanadi». («Toplantı ikide başlayacak»).

Yalın veya durum takısı almış ad ve sıfat tamlamaları da yüklemden anlaşılan eylemin yapıldığı zamanı anlatmaya yarar: «Lamia o akşam erkenden odasına çıkmıştı» (RNG). «Lamia geçen sonbaharda bir gece bu ninniye gözlerinde yaşlarla bekleyerek uyumuştı» (RNG). «Faqat bu muşkul zamanlarda undan aql

22. *Ozbek Tili Grammatikasi*, II C. s. 30; A. Gulamav, M. Asqarava, *age*, s. 26-27.

23. V. Hatiboğlu, *İkileme*, Ankara 1971, s. 51-54.

24. H. Dizdaroglu, *age*, s. 120.

25. *Ozbek Tili Grammatikasi*, II C., s. 155; A. Gulamav-M. Asqarava, *age*, s. 119.

sora»(S.A.). («Fakat bu müşkül zamanlarda ondan akıl sor»).

Yalın ya da durum takısı almış zaman belirteçleri de tümcede zaman belirteç tümleci olabilirler: «*Öğleyin* azaldı, *gece* hiç kalmadı» (H.Taner). «*Avval* öyla, *keyin* söyla»(Maqol/Atasözü). «*Önce* düşün, *sonra* söyle».

İlgeçler de sözcük biçiminde ya da belirli kalıplar içinde yüklem anlatan hareketin ne vakitte yapıldığını anlatır: «Mühür Bey, bundan istifade ederek Kenan'ı yarı zorla kendi köşküne akşam yemeğine götürmüş, *gece yarısına kadar* salıvermişti» (RNG). «*Ertalabdan beri* içimdeki sııklılığın sababı bu bölmasın(S.A.)?» («*Sabahtan beri* içimdeki sıkıntının sebebi bu olmasın?») Ama Türkçe ve Özbekçedeki zaman belirteç tümleçlerini oluşturmaya yarayan ilgeçler şekil bakımından aynı olsa bile, anlam yönünden birbirine uymamaktadır. Meselâ, Türkçede karşı ilgeci öbekleşerek zaman anlamında kullanılır: «Sabaha karşı uyandım». Özbekçede ise bu ilgeç aykırılık anlamını vermektedir. Örneğin: «Bahtga qarşı hazir ham bar». («Maalesef şimdi de var»). Türkçedeki «doğru» ilgecinden de aynı anlamda istifade edildiği görülür. Meselâ: «Ona üçüncü günün akşamına doğru bağın arkasındaki ince yolda tesadüf etti» (RNG). Özbekçede ise bu sözün fonetik varyantı «toğrı» «yön» manasında kullanıldığı görülür. Aynı vaziyette «karşı» sözü yerinde Özbekçede «yaqın» «yakın» ilgecinden, doğru ilgeci yerinde «qarab (bakarak)» fiilden türemiş olan ilgeçten yararlanılır.

Özbekçede de, Türkçede de ortaçlarla ulaçlar zaman belirteci tümleci görevinde gelirler. Kullanımda en çok ulaçlardan oluşmuş zaman belirteç tümlecine rastlanılmaktadır. Türkçepde **-ince**, **-dikça**, **-alı**, **-ken** ekleriyle yapılmış fiilimsiler yüklem anlamını zaman bakımından berkitir. Örneklere dikkat edelim: «Seni bu kadar değişmiş, güzelleşmiş *görünce* kimbilir ne kadar beğenecek»(RNG). «*Düşerken* başını yere çarpmış, sağ kaşının üstünde mor bir sis hasıl olmuştu». Değişik yapıdaki sözcük öbekleri tümcede zaman belirteci tümleci olurlar. Öbeklerin bir bölümü ulaçlardan oluşur: «Odasına *girdiği vakit* kendisini zaptedemiyordu»(RNG). «Biraz sonra çiftin kenarından kendi bahçelerine *atlayacağı zaman* Kenan onu bir kere daha kollarına aldı» (RNG). «Sigarasını *yaktıktan sonra* Lamia'nın kibriti tutan bileğinden yakaladı»(RNG). Özbekçede **-gan** ekiyle türemiş olan ortaçların birer hâl ekinden (çoğunlukla **-da**, **-dan**) oluşmasından meydana gelen fiiller de eylemin yapılma zamanını anlatır: «Uni taşqariga *çıqqanida* korib qaldi»(SA). («Onu dışarıya çıktığında gördü»). Özbekçede **-gaç**, **-gunça** ekiyle oluşan ulaçlar zaman belirteci tümleci olabilirler. Fakat **-gaç** ekiyle oluşturulan ulaç çoğunlukla zaman yan cümleli birleşik cümledeki yan cümlenin yüklemi görevinde gelir. **-gunça** ekli ulaçsa kullanıldığı yere göre ya zaman belirteç tümleci, ya da yan cümlenin yüklemi olur. Aşağıdaki

cümlede iştirak eden söz konusu ulaç zaman belirteç tümleci sayılır: «Şerzad ukası *kelgunça* çıdadı»(SA). («Şerzat kardeşi gelmesine kadfar dayandı»).

Yer belirteç tümleçleri eylemin yapıldığı yeri, hareketin başlama, yönelme yerini ve bu yönelmenin son noktasını anlatır²⁶. Özbekçede esasen yer belirteçleri ve yer anlamını bildiren ad veya yer manasını taşıyan zamirlerin yer belirteç tümleci görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir²⁷. Türkçede fiil cümlelerde adların -e, -de, -den durum takılarını alarak yüklem anlamını yönelme, kalma, çıkma ilgileriyle tümleyen cümle ögesine dolaylı tümleç denir. Türkçede dolaylı tümleçler yapılar ve bu yapılarla bağlı anlam özelliklerine göre üç türdür: yönelme, çıkma, kalma tümleçleri eylemin yapılma yönünü, yerini, fiillerin çıkış noktasını anlatırlar²⁸. Türkçe ve Özbekçedeki belirteç tümleçlerinin spesifik özelliklerini kıyaslama neticesinde belli olur ki, Türkiye Türkçesinde temel ölçü olarak kelimelerin şekli ve onların hangi dil bilgisi birliği olduğu önemlidir. Özbek dilcileri ise kelimelerin veya tamlamaların anlamına ve cümledeki yerine, biçimlerine, hangi cümle ögesinin anlamını tümlediklerine göre cümle öğelerinin hangisine ait olduğunu belirtirler. Özbekçede yönelme, kalma, çıkma hâllerinin ekleriyle kullanılan adlar veya adlaşan kelimelerin tümcede yer belirteci tümleci olduğu ileri sürülmektedir. Meselâ: «Fakultetga ketdim». («Fakülteye gittim»). «Saatni Amerikadan keltirgan». («Saati Amerikapdan getirmiş»). («U ham hazır prezident bilan Liviyaga ketdi»). («O da şimdi Cumhurbaşkanıyla Libyaya gitti»). Verilen cümlelerde yönelme, kalma, çıkma hâllerinin eklerini alan sözler «*nereye*», «*nerede*», «*nereden*» sorularına cevap olmaktadır. Yanı yüklemden anlaşılan eylemin yapılma yerini bildirmekte. Bu yüzden söz konusu şekildeki ve anlamdaki sözcüklerin yer belirteç tümleci görevinde geldiği ileri sürülmüştür.

Demek, Türkçede ve Özbekçede belirteç tümleçleri cümlenin birer öğeleri olarak ayırt edilmiş ve incelenmiştir. Ancak kıyaslanan dillerdeki belirteç tümleçlerini tanımlama ve tasniflemede farklı yaklaşımlar olduğu görülür.

Özbekçede fiil olan tümce öğelerinin hepsinin anlamını tümleyen sözcükler belirteç tümleci olabilir. Yani belirteç tümleçleri fiil olan herhangi tümce ögesine tâbi olur. Türkçede ise ancak yüklem anlamını belirleyen tümce öğeleri belirteç tümleci sayılır.

Çünkü Türkçede kelime grupları terimindeki dil birliği cümlede birer öge görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Türkçede kelime gruplarının sekiz, on yedi, on dört çeşidi dile getirilmiştir. Özbekçede ise ancak tamlama ve tamlama-

26. H. Dizdaroglu, *age*, s. 142-143.

27. Özbek Tili Grammatikası, II C. s. 154; A. Gulamav, M. Asqarava, *age*, s. 118.

28. H. Dizdaroglu, *age*, s. 95-144.

nın üç çeşidi mevcut olduğu belirtilmiştir. Özbekçenin gramer kurallarına göre bağımsız kelime çeşitlerinin hepsi birer cümle ögesi görevinde gelir.

Özbekçede belirteç tümleçlerinin altı, sekiz ve hatta on üç çeşidi olduğu ileri sürülmüştür. Ama çoğunlukla altı ve sekiz çeşidi uygun görülmektedir.

Türkçede belirteç tümlecinin anlam ve şekline göre tasnifine önceki yapıtlarda olmasa da, sonraki eserlerde rastlamaktayız.

Türkçede belirteç tümlecinin aşağıdaki türlere ayrıldığı bellidir:

Soru belirteç tümlecinin ve ilgeç belirteç tümleci Özbekçede belirteç tümlecinin birer çeşidi olarak ayırt edilmemiştir. Soru belirteç tümlecinin anlam ve şekil özelliklerine göre belirteç tümlecinin öbür çeşitlerine ait olduğu kanıtlanmıştır. İlgeç tümleçlerinin de anlamı ve biçimine göre belirteç tümlecinin öbür çeşidi olduğu belirtilmiştir.

Özbekçede belirteç tümlecinin birer çeşidi sayılan amaç belirteç tümleci ve sebep belirteç tümleci anlam ve biçim bakımından Türkçedeki ilgeç tümlecine uymaktadır.

Özbekçe ve Türkçedeki durum belirteç tümleci, yer belirteç tümleci, zaman belirteç tümleci, nicelik belirteç tümleçlerinin terim ve tanımına göre birbirine benzemekte olduğu inceleme sonucunda belirtilmiştir. Ama adı geçen belirteç tümleçleri görevinde kullanılan dil bilgisi birliklerinin ifade malzemeleri ve şekilleri bakımından fark eder. Zira, Türkçede mevcut olan kelime şekilleri (ekleri)nin hepsinin ya da eklerin fonetik varyantlarının şimdiki Özbekçede kullanılmadığı bellidir ve bilâkis, Özbekçede belirteç tümleci görevinde kullanılan kelime şekillerinin Türkçede bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.